

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ

АБАЙТАНУ

ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

VII том

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

А 13

Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология, өдебиеттану және әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі жөнен

Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған

(№1 хаттама б қараша 2015 жыл)

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жасындағы

Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (терага), О. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
А. Жаксылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ә. Тарак,
А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жаяупты хатшы), Ә. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор Ә. Тарак

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор Ж. Дәдебаев

Құрастырып, түсінкітерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Жаяупты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор Ж. Тілепов

А 13   **Абайтану.** Таңдамалы еңбектер. VII том. Ойлар мен толғаныстар / құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ; жаяупты ред. З. Бисенғали; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 307 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1681-9 (VII том)

Жетінші томда Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының шығармашылық мұрасы туралы тәуелсіздік жылдары жарық көрген таңдамалы еңбектер топтастырылған. Оларда Абайдың шығармашылық тұлғасы мен әдеби мұрасының, даналауқ ойлары мен суреткерлік өнерінің тарихи мөні мен бүтінгі күн үшін маңызы көрсетілген. Кітап абайтанушыларға, магистранттар мен докторанттарға, Абай әлемін терең тануға талаптанған көпшілікке арналған.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1681-9 (VII том)

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жасындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2016

Қайрат Раев

АБАЙ ШЫГАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ МӘНІ

Әрбір халықтың, ұлттың төл мәдениетінің сақталушылдық өрбүйінің басты шарты – рухани құндылықтар әлемі. Өйткені қай заманда да ел бірлігінің, ұлт тұтастығының маңызы киесі оларды ортақ мұддеге жұмылдыратын идея мен көзқарастар жүйесі болып келгені аян. Мәдениеттің өрлеуі мен құлдырауы, ыдырауы мен бірігуі қоғамдық үрдістерте төн объективтік құбылыстар болып саналады. Ұлттық тарихымызды зерделей қарағанда рухани құндылықтардың да мәнінің өзгеріп, алмасып отырғанын көреміз. Замана талабы дәуір шындығы адамзаттың ұғымы мен түсінігінде әрдайым жаңа леп туғызып отырады. Міне, бүгінгі казақ жүртіның ғаламдану үдерісінің қатал сыйниан сүрінбей өтуі, өзіндік бет-бейнесін сақтап қалуын ғасырдан-ғасырга ұла-сып, бүгінге жеткен рухани құндылықтардың мәні мен орнын тап басып танып құрметтей алуына тікелей тәуелді.

Әдетте рухани құндылықтар ел тарихында із қалдырған айтулы тұлғалардың ой тұжырымдары арқылы бекіп келешек үрпаққа айқын таныла түседі. Абай мұраларының өміршенідігінің негізгі бір кілті оның осы құндылықтарды халқының болмысына, ұғымына сыйымды етіп жеткізуінің жолын сәтті таба алуында. Ақын Абайдың өлеңмен өрілген өміртанымдық маңызы зор мәселелер философ Абайдың Қарасөздерінде өзгеше терендікпен баяндалады. Оның ғаклиялары – ұлы ұстаздың ұлы өмір толқынында жаңқадай жөңкілген жүртіна сол арпалысты алмағайып қыын кезден қалай жол табудың бағытын көрсететіні бағалы енбек.

Бар болғаны 45 жасында өмірден алған аңы сабактарынан ой түйіп, оны қағазға түсіріп отырып былай дейтіні бар: «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік, алыстық, жұлыстық, айтыстық, тар-

тыстық, әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік, қажыдық, жалықтық, қылышп җүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екен» (1, 315).

Осы алғашқы лебізінде-ақ ғұлама ойшыл адам өміріндегі басты нәрсе рухани құндылық екенін айтып тұрган жоқ па? Өмірдің өткінші, дүниенің жалған екендігін, пенделік ұсақ-түйектің бәрі алдамши, әурешілік екенін айқын тұжырады. Сол қорлық әлемнен құтқаратын бір ғана жол – рухани дүниенің тазалығы, адам болмысының кінәратсыздығы, санаасының биіктігі дегенді мензейтіндей.

Абай Қарасөздерінде қазакты көп сынайтындағы әсер қалдырады, бірақ ой тереңіне сұнгіген сайын оның халқына деген шексіз махаббатын сезінесің. Үақыт ығымен кетіп, адасып бара жатқан жұртының бей-жай қалпына алаң көніл ақ қағаз бетіне жазылған өситеттері арқылы оның санаасына сәуле түсіруге үмтүлады. Абай өмірдің адамдық мәнін ашатын, оған гуманистік келбет пен шынайы нәр беретін дүниелер – рухани байлық екенін баса айтып отырады.

Адами құндылық өз мәнін жоғалтқан ортада рухани дағдарыстардың туатынын терен пайымдаған ойшыл сол дәуірдің тамыршысындағы әсер қалдырады. Өйткені Абай сөзі ұранышыл, жалаң декларация емес, нысанасын дәл көздең мергендей дәп басып, тұра тигізеді. Тіпті алғашқы беташар сөзінде-ақ ол тыңдаушыға салмақ салмай немікұрайлы кейіп танытқандай болады. Бұл қазактың ділін айқын анық білген адамның өз сөзіне өзгелердің қызығушылығын оятудың өзгеше бір тәсілі десек қателесспептіз. «Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын я оқысын, «керегі жоқ» десе, өз сөзім өзімдікі дедім де ақыры осыған бел байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ», – дейді. Осы сөз арқылы оқырманын өзіне тартып алады. Абай екінші сөзінде қазақтың ең басты кемшілігі (өкінішке орай, әлі қүнге дейін жойылмай келе жатқан кемшілік) өзін өзгелерден биік тұтып, басқаларды қор санап, келемежедеп

күлетін мінезін сыйнайды. Өзге жұрттың – сарттың, ноғайдың, орыстың өнері мен әдет-ғұрпышын, еңбекқорлығын, білімділігін алға тартып окушысын ойландырып тастанды. Осы сөзде білім, еңбек, өнерек секілді рухани құндылықтардың ұлт өміріндегі атқаратын қызметін қарапайым түрде жеткізіп тұр емес пе? Сол құндылықтан құр қалдыратын ұлттық мінездің жағымсыз қыры өлтіре сыйналмай ма? «Бағанағы мақтап, бағанағы қуанған, күлген сөздеріміз қайда?» – деп жауабы қын сұрақпен оқырманды байлап, матап ойлануға мәжбүр етеді. Абай даналығының бұл да бір нақты тәсілі, дәлелі болса керек.

Дәл осы ойды Абай өлеңдерінде жиі қайталайтын. Бірақ ойды жеткізу тәсілі жағынан олар дидактикалық сипаттағы тікелей тәрбие беру, ақыл айту түрінде келетін. Мысалы: Ғылым таппай мақтанба, Орын таппай баптанба, Құмарланып шаттанба, Ойнап боска кулаге, – деп басталатын өлеңде адамды жақсылық-қа жеткізетін бес асыл іс пен (талап, еңбек, терен ой, қанағат, рақым) сүйрейтін бес дүшпанды (өсек, етірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ) санамалап салыстырып анық көрсететін. Сол сияқты «Әсемпаз болма әрнеге», «Жітіттер ойын арзан, құлкі қымбат», «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», т.б. өлеңдері осы ойды әр қылыш жақтан ашып, бірін-бірі толықтырып отыратын. Ал қарасөзде соның бәрі құйылып ортақ тұжырымға әкеледі.

Ушинші «өсист» сезінде «қазақтың бірінің біріне қасқунем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтіұғыны» рас сезі аз болатындығының, қызметке таласқыш болатындығының, өздерінің жалқау болатындығының себебі не? һәммे әлемге белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: Әрбір жалқау кісі қорқақ, қайратсыз тартады; әрбір қайратсыз, корқақ мақтаншақ келеді; әрбір мақтаншақ қорқақ, ақылсыз надан келеді; әрбір ақылсыз, надан арсыз келеді; әрбір арсыз, жалқаудың сұрамсақ, өзі тойымсыз, тиымсыз; өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады», – дейді (1,319). Егер адам азса, рухани жан дүниесінің мүгедектігінен азады. Абай сол мүгедектіктің құраушы элементтерін бір-бірімен сабактастырып, өзара байланыстырып жүйелейді. Тағы бір зер салыңызшы, барлық дерптің түпкі

негізі жалқаулықтан басталағы. Жалқаулық қайратсыздықты жігерсіздікті тудырады екен. Ал ақпарат су секілді қозғалысқа түспеген қайрат өтірік мақтанмен ақылсыздыққа, надандыққа әкеледі. Надандықтың сыртқы көрінісі арсыздық екені тағы аян. Өзін-өзі тиым жасай алмайтын өнерсіз сорлы кімге дос болып жарытпақ?! Дос болу үшін әр адамда сыйластық болуы кажет. Абай өзін сыйлай алмайтын адамның өзгені сыйлай алмайтынын, өзгенің сыйын қабылдай білмейтінін көрсетіп тұр. Мұнда Абай даналығы тағы бір қырынан сөйлеу тәсілі арқылы көрінеді. Ол Абайдың рухани құндылықтарды тікелей атамай, керісінше, оның антоним сынарлары арқылы жанды жерден пышақ ұру секілді жеткізуінде. Енбеккорлықты – жалқаулық, жігерлікти – қайратсыздық, сипайылықты – мақтаншақтық, т.б. секілді кереғар ұғымдар арқылы түсіндіреді. Осы адами қасиеттерді Н. Ресчер жіктемесі бойынша сараласақ, оның ішінде моральдық та, әлеуметтік те, интеллектуалды, сезімдік құндылықтардың біртұтас көрінісін тануға болады (2,61).

Абайдың «Сегіз аяқ», «Мәз болады болысын», «Әсsetke», «Күлембайға», «Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол», «Сәулен болса кеуденде» т.б. өлеңдерінде өз замандастарының түрлі қылық қасиеттерін тілге тиек ете отырып, ашы мысқылмен түйрейтінін көреміз. Оларда имансыздық, жағымпаздық, өзімшілдік, шенқұмарлық, залымдық, ұрлық, екіжүзділік, т.б. адамды азғыннататын аярсымақтар сыналатын. Философ Абайдың өлеңі мен Қарасөзі астасып, оның «Толық адам» туралы идеясының тұғырын анықтайтын. Қарап отырсақ өмірдің сан түрлі сауалына жауап іздең ғұламалар пікірінің ортақ арнада түйісіп жататынын көреміз. Мәселен, Абайдың жоғарыдағы Үшінші сөзіндегі ойлар ортағасырлардағы Қожа Ахмет Йасауи ілімімен ұштасады.

Йасауи:

Өтті ғұмырым, шаригатқа жете алмадым.
Шаригатсыз тадихатқа жете алмадым.
Ақиқатсыз магрипатқа бата алмадым.
Жолы қатты пірсіз қалай өтер, достар [3,67], –

деп Ақиқатқа, Абсолютке, рухани жаңғыруға апаратын жолдарды көрсетеді. Бұл мақсатқа жету үшін әрбір мұсылман баласы Шаригат, тарихат, мағрипат, хақиқат секілді сатылардан өтуі керек екендігін толғайды. Мысалы Шаригатта адам бес парызды орындау арқылы тағылымның екінші сатысына – тарихатқа (тәубешілдік, гибадатшылдық, махабbat, сабырлылық, ризашылдық, шүкірлік, заңидшілдік, ғаріпптік) секілді сегіз ұстанымды ұстануы керек. Сонда ғана адам баласын ақиқат әлеміне бойлаған Алланың құлы Мағрипат шапагатына бөленеді, яғни бұл жеке адамның асқақшы оның тіршілігіндегі өмір үйлесімділігінің сипаты болып табылады. Бұл жағдайға санаулы адамдар ғана жетуі мүмкін деген ой тұжырымдалады. Олар міндетті түрде әулие ретінде мойындалады (4-93). Адамдықтың ең биік сатысы Ақиқат – адамның пендешілікті женіп, бүкіл ғаламды жаратушы Алланың бар екенін мойындау арқылы өзінің үлкен ғаламдағы тіршілік иесі ретінде мәнін түсінуі. Қарасөздің бірінші қадамында Абай осы жолға бетін біржола бұрган әулиелік қасиетімен танысады. Ол бұл дүниенің мәні материалдық, нәпсілік құмарлықтардан тұрмайтынын сезініп, алдына үлкен мақсат қойып, Алланың өзіне артқан миссиясын жүргегімен қабылдап, өз жұртына жолын нұскайды. Ол жол – адами асыл қасиеттерді ардактап, оны өз бойына дарыта білер қабілетті дамыту керектігін көрсетеді. Соңдықтан да Абайдың әр сөзінің, әр сөйлемінің астарында тұнып жатқан даналықтың көзі оның Ақиқат сатысына көтерілген көсемдігінен бастау алады.

Қорыта айтқанда, бұғінгі заманның кез келген сұрағына жауап беретін асыл мұра Абай сөзі дегенде біз сол сөздердің өн бойында өрілген рухани құндылықтардың бүтін бітімін, терен астарын, келешектің нұрлы болуына жол сілтейтін бағыттарының өміршендігін айттар едік.

Абай шығармашылығынан көрініс беретін төмендегі құндылықтар рахымшылық, адамгершілік, қарапайымдылық, ар-ұят, ғылым, ақыл-ой, іс-әрекет, әділет, бостандық, қауіпсіздік, аманат, адалдық, жүйе, уақыт, құрмет, ынтымақ, тазалық, достық, раҳмет, діншілдік, болмыс, жайдарлылық т.б. жеке зерттеп, зерделеуді қажет етеді.

Әдебиеттер

1. Абай Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: КазОТИЗ, 1948. – 497 б.
2. Ресчөр Н. Типология духовных ценностей // Ценности и символы национального самосознание в условиях изменяющегося общества. – М., 1994. – С. 236.
3. Йасауи Диуани хикмет. – Алматы: Мұраттас, 1993. – 102 б
4. Нұрмұратов С. Рухани құндылықтар әлемі: алеуметтік, философиялық талдау. – Алматы, 2000. – 180 б.
5. Абай дәстүрі және қазіргі қазақ әдебиеті: республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, 2007. – 100-104-беттер.

ТҮСІНІКТЕР

1. Қойгелдиев М. Абай тұлғасы мен мұрасының қазақ тарихындағы орны. Бұрын баспасөзде жарияланған. Қазақтың бас ақыны: халықаралық гылыми-теориялық конференция материалдары / құраст. С. Корабай. – Алматы: Дәуір, 2004. – 10-16-беттер.
2. Медетбеков Т. Менің Абайым! Бұрын баспасөзде жарияланған. Сөзстан (Жас қаламгерлер кітапханасы). – Алматы: Жалын, 1986.
3. Жұртбай Т. Қарақек. Бұрын баспасөзде жарияланған. Жұртбай Тұрсын. Құнанбай: тарихи және әдеби тұлға. – Алматы: Алаш, 2004. – 20-60-беттер.
4. Негимов С. «Қайтып шығар ілімнен...» Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №3 (15). – 57-64-беттер.
5. Шеріп А. Абайдың «жазуы мен айтуы»: жаңа ментальдік жолында. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №3 (15). – 57-64-беттер.
6. Жеменей И. Абай және әл-Фараби. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №3 (15). – 65-75-беттер.
7. Ісімақова А. Абай мұрасы – бүтінгі рухани қажеттілік. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай және қазіргі қазақ әдебиеті: республикалық гылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, – 2007. – 15-28-беттер.
8. Қамзин К. «Семипалатинские областные ведомости» газеті Абай айналасы туралы. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының вебсайты.
9. Тайшыбай З. Ескендір әңгімесі. Бұрын баспасөзде жарияланған. Тайшыбай Зарқын. Абайтану арнасында (1889-1916). – Петропавл, 2009. – 182-203-беттер.
10. Айтқазин Т. Абай философиясындағы адам мұраты. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абайдың дүниетанымы мен философиясы. – Алматы: Фылым, 1995. – 155-167-беттер.
11. Ысқақұлы Д. Аудармадағы Абай дәстүрі. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының вебсайты.
12. Қоңыратбаев Т. Абай Құнанбайұлы. Бұрын баспасөзде жарияланған. Әлемдік өнертану. III том. Музыка өнері. Тынысбек Қоңыратбай. 306-310-беттер.
13. Борбасов С. Абай тағылымы // Ақиқат. – 1995. – №1. – 61-64-беттер; Ақиқат. – 1995. – №2. – 61-63-беттер.
14. Шапай Т. Тынныштық метафорасы. Бұрын баспасөз бетінде жарияланған: Шапай Т. Шын жүрек – бір жүрек: Эссе. Әдеби сын. Зерттеу. – Алматы: Жазушы, 1999. – 69-81-беттер.

15. Кемелбаева А. Гете мен Абай // Жұлдыз. – 2011. – №1; Жұлдыз. – 2011. – №2.
16. Ахметбекова А. Йасауи мен Абайдың поэтикалық дәстүрі. Бұрын баспасөзде жарияланған. Юбилейный альманах Института развития Казахстана. 150-летию Абая. – Алматы: Институт развития Казахстана, 1995. – 43-49-беттер.
17. Палтере І. Абай шығармаларындағы Алланың көркем есімдерінің кейіріне лексика-семантикалық талдау. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №4 (16). – 77-81-беттер.
18. Сейітова А. Абай мен Сағди поэзиясындағы ұқсас ой сарындары. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №4 (16). – 64-69-беттер.
19. Рахимов Қ. Абайдың даналық философия ғылымы деңгейіндегі көрінісі. Бұрын баспасөзде жарияланған. Юбилейный альманах Института развития Казахстана. 150-летию Абая. – Алматы: Институт развития Казахстана, 1995. – 50-62-беттер.
20. Раев Қ. Абай шығармашылығындағы рухани құндылықтардың мәні. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай және қазіргі қазақ әдебиеті: республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, 2007. – 100-104-беттер.

МАЗМҰНЫ

Койгелдиев М. Абай тұлғасы мен мұрасының казақ тарихындағы орны	3
Медетбеков Т. Менің Абайым!	12
Жүртбай Т. Қаракөк	26
Негимов С. « Қайғы шығар ілімнен... »	68
Шәріп А. Абайдың «жазуы» мен айтуы: жаңа ментальдік жолында	76
Жеменей И. Абай және әл-Фараби	84
Ісімақова А. Абай мұрасы – бүтінгі рухани қажеттілік	91
Қамзин К. « Семипалатинские областные ведомости » газеті Абай айналасы туралы	106
Тайшыбай З. Ескендір әңгімесі	124
Айтқазин Т. Абай философиясындағы адам туралы	145
Ысқақұлы Д. Аудармадагы Абай дәстүрі	158
Қоңыратбаев Т. Абай Құнаанбайұлы	198
Борбасов С. Абай тағылымы	203
Шапай Т. Тыныштық метафорасы	219
Кемелбаева А. Гете мен Абай	234
Ахметбекова А. Йасауи мен Абайдың поэтикалық дәстүрі	251
Палтөре Ы. Абай шығармаларындағы Алланың көркем есімдерінің кейіріне лексика-семантикалық талдау	258
Сейтова А. Абай мен Сағди поэзиясындағы ұқсас ой-сауындары	270
Рахимов К. Абайдың даниалық философия тылымы деңгейіндегі көрінісі	284
Раев К. Абай шығармашылығындағы рухани құндылықтардың мәні	298
Түсініктер	304

Оқу басылымы

**АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VII том
Ойлар мен толғаныстар**

Күрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *K. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Y. Әбдиқайымова*
Мұқабасын безендірген *K. Өмірбекова*

ИБ№9141

Басуға 26.01.16 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 19,2 б.т. Офсетті қағаз. Сандақ басылыш. Тапсырыс №4356.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.